

Yıl : 1955

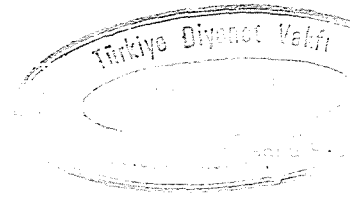
Cilt : IV, Sayı : III-IV

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
ÜÇ AYDA BİR ÇIKARILIR

III - IV

1955

KÜLTÜR MATBAASI—ANKARA

1957

BEYLİKLER DEVRİ MİMÂRİSİNİN KLÂSİK OSMANLI SANÂTINI HAZIRLAYIŞI

Prof. Suut Kemal YETKİN

Son zamanlara kadar, Selçuklu san'atından sonra Osmanlı san'atına geçilmesi, san'at tarihçilerimizin tuttuğu alışılmış bir yoldu. Bugün bu yol bırakılmak üzere. Sayıca az da olsa yazılanlar bunu gösteriyor. Selçuklu İmparatorluğunun çözümlü dağılmasından sonra Anadolu'da kurulan Türkmen beylikleri on dördüncü ve on beşinci yüz yıllarda boş durmamışlar, bir yandan Bizanslılarla ve birbirleriyle uğraşırken, bir yandan da fikir ve san'at hareketlerini tutmasını ve geliştirmesini bilmişlerdir. Osmanlıların da ilk yapılarını içine alan, Selçukluların yapı ve süsleme sanatına bir takım yenilikler getiren bu devir san'atını gözden geçirmeksizin, büyük Osmanlı san'atını anlamaya imkân yoktur.

Bu yeniliklerin başında mekân anlayışının gelişmeğe başlaması, son cemaat yerinin doğması, avlunun cami gövdesine katılması, portalların sadeleşmesi, doluluk ve boşlukların denkleşmesi, mermer kaplamaların kullanılması, iç ve dış ahenkleşmesi gibi özellikler gelir. Bunları da daha çok Anadolunun batı bölgelerinde hüküm sürmüş olan Saruhan, Aydın, Mentese ve Osmanoğullarının vücuda getirmiş oldukları cami ve medreselerde gerçekleşmiş görürüz. Türk san'atı tarihinde hiç şüphesiz ehemmiyetli yerleri olmakla beraber, Karaman ve Eşrefoğullarının yapı san'atı, daha çok Selçuklu san'at anlayışını devam ettirir. Bu anlayış medreselerde daha açık olarak görülmektedir.

Selçuklular zamanında yapılmış olan camiler, bütün İslâm memleketlerinde gelenek olan çok sütunlu Ulu Cami tipindedir. Sivas, Niksar (Tokat), Konya, Divriği, Erzurum Ulu Camileri, Şam'daki Ümeyye, Kayrahan'daki Seydi Ukba, Kurtuba'daki Cami-i Kebir gibi yapılara benzer, Sivas'daki Ulu Cami'den başka bunların hepsinde mihrabın önündeki mekân, birer küçük kubbe ile örtülmüştür. Bu kubbeler, mevzii birer hacim denemesi sayılırsa da, cami için bütün sütunlardan kurtarıp toplu ve geniş bir mekâna götürmekten uzaktır.

Toplu Mekâna Doğru :

Beylikler devrinde, mekânın toplu olarak ele alındığını ilkin Saruhan Oğullarından İshak Çelebi'nin 1366 (hicri 768) yılında¹ Manisa'da yaptırdığı kendi adını taşıyan Ulu Camide görürüz. Bu çok sütunlu yapıda 10 m, 8 çapında olan

(1) R. Riefsthal, *Cenubu Garbi Anadolu'da Türk Mimarisi*, adlı eserinde, camie bitişik olan medresenin portali üstündeki kitabenin tarihini camie malederek, onun 1374 tarihinde yapıldığını yazarsa da caminin kitabesinde hicri 768 tarihi okunmaktadır. Profesör Diez'le doçent Aslanapa'nın birlikte yazdıkları *Türk Sanatı*'nda da inşâ tarihi olarak 1379 yılı gösterilmiştir. Bak.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kitâbeler*. İstanbul 1929, 74. S.

kubbe, mekânı bir sekizgene çeviren altı ayağa ve kible duvarına oturarak büyük bir boşluk sağlamaktadır. Böylece Anadolu'da ilk defa olarak çok sütunlu cami bünyesinde toplu ve geniş bir mekâna doğru gidilirken, Selçuklular zamanında tek tük yapılmış, fakat çok yayılmamış olan, Konya'daki İnce Minâreli ve Karatay Medreseleri gibi tek kubbeli küçük eserler de Beylikler devrinde devam etmiştir. Osmanogullarının İznik'deki Hacı Özbek (1334), yine İznik'deki Yeşil Camii (1379), Milas'daki Firuz Bey (1396)², Karaman Ogullarının Mut'daki Lal Ağa Camii (1356), Konya'daki Hasbey Darülhuffazı (1421); Menteseogullarının Balat'daki İlyas Bey Camii (1404) bu küçük kubbeli yapıların en dikkate değerlerinden bir kaçıdır. Bu yapılarda toplu bir mekân elde edilmişti. Ama bunlar, büyük bir boşluk sağlamayan küçük yapılarıdır. Geniş bir mekânı örtecek büyük bir kubbe için malî ve teknik imkânlar henüz sağlanamamıştı. Böyle olunca, bu defa başka bir yoldan, iki kubbeyi arka arkaya getirmek suretiyle geniş bir hacim elde edilmek istendi. Bursa'daki Yıldırım Camii (1389) ile Yeşil Camii (1424); Selçuk'taki, Aydın Ogullarından İsa Beyin yaptırdığı İsa Bey Camii (1375) bu tarzın en başarılı ve en eski örnekleridir. Fakat bu tarzdaki camilerde iki mekân birbiriyle kaynaşmadığından istenilen geniş ve toplu mekâna varılamamıştır.

Bir hamle daha yapmak gerekiyordu. Bu hamle, iki kubbeli bir camide, aradaki kubbenin yarım kubbeye çevrilmesi suretiyle ilkin, Aydın Ogulları zamanında yapılmış olan Tire'deki Yeşil İmâret Camiinde kendini gösterdi. 1334? yıllarında yaptırılmış olan bu cami³, bu tarzın ilk mütevazî örneği ise, ilk büyük örneği de, 1765 de bir yer depreminde yıkılan İstanbul'daki Eski Fatih Camiidir (1462-71)⁴. Sinan-î Atik'in eseri olan ilk Fatih Camii'nin ehemmiyeti, Edirne'de 1447 de tamamlanan Üç Şerefeli Camiin 24 m, 10 çapındaki kubbesinden ilhamını alan 26 m çapındaki kubbesine bilhassa büyük bir yarım kubbenin eklenmiş olmasından ileri gelmektedir. Böylece Tire Camii ile Üç Şerefeliyi kaynaştırarak büyük bir hacmi gerçekleştirme yolundaki ilk denemeyi eski Fatih Camiinde görmüş oluyoruz.

Kubbe yönüne bir yarım kubbe eklendikten sonra, simetri prensibi uyarınca, karşı yöne de bir yarım kubbe eklenmesi gerekiyordu. Netekim 1506 da inşası tamamlanan Bayezit Camiinde, Mimar Hayrettin, kible yönündeki yarım kubbenin karşısına da bir yarım kubbe eklemek suretiyle bu prensibi tatbik etti. Bayazit Camiinde, yanlardaki kolları ve bunların bağlandıkları kuzey-batı yarım kubbesini hayâlen kaldırırsak, eski Fatih Camiini buluruz⁵.

Toplu ve geniş bir mekâna doğru yönelen bu araştırma ve gelişme hamlelerini göremedikleri içindir ki bazı yabancı san'at tarihçileri, klâsik Osmanlı camilerinin ilk örneği olan Bayazit Camiini Ayasofya'nın bir kopyası saymışlardır.

Bir taraftan geniş, toplu bir hacmi gerçekleştirme gayreti, Türk mimarları-

(2) Bu cami, Milas'ın, 1390 ile 1402 arasında Osmanlı idaresinde bulunurken, Osmanlı timesından Firuz bey tarafından yaptırılmıştır.

(3) R. Riefsthal'ın adı geçen eseri. Sahife 26-27.

(4) Şimdiki Fatih Camii III. Mustafa tarafından yaptırılmış, 1771 tarihinde namaza açılmıştır. (Eski Fatih Camii hakkında: Mehmet Ağaoglu, Fatih Camiinin şekli aslısı. Hayat Mecmuası, sayı : 45).

(5) Halim Bakı Kunter - Ali Saim Ügen - Fatih Camii ve Bizans Sarnıcı. İstanbul 1939. Sahife. 7.

nı yeni buluşlara götürürken, bir taraftan da alışılmış şekillere uyularak yine İstanbul'da Mahmut Paşa (1644), Murat Paşa (1466) Camileri gibi iki; Davut Paşa (1485), Firûz Ağa (1491) Camileri gibi tek kubbeli küçük camiler de yapıyordu. Ama Bayazıt Camiinde hedefini bulan san'at iradesi, yeni şekilleri gerçekleştirmede gecikmedi.

Dokuz metre çapındaki kubbesine dört yarım kubbenin ilâvesiyle, merkezi sistemin ilk örneğini, Diyarbakır'daki Kurşunlu Cami de denilen Fatih Paşa Camiinde (1522) görürüz⁶. Ama bu sistemin en parlak, en ileri ilk örneğini Şehzade Camii (1548) ile Mimar Sinan vermiştir.

Küçük Fatih Paşa Camii ile Şehzadebaşı Camii arasında 26 yıllık bir zaman olduğuna ve yine Sinan'ın eseri olan Üsküdar'daki üç yarım kubbeli **Mihrimâh Camii**⁷ 1547 de yapıldığına göre, Şehzade Camiini Diyarbakır'daki camiin bir ilhamı saymaktan çok, **Mihrimâh Caminin** mantık bir neticesi olarak görmek akla daha yakındır.

Bu durum, sadece birbirinden habersiz iki Türk mimarının aynı araştırmalar neticesinde aynı şekillere vardığını gösterir.

Artık geniş bir mekânı, merkezi geniş bir kubbe altında toplayıp en gelişmiş şekle varmak için bir adım daha atmak lâzımdır. Bu adımı da yine Sinan attı. Yarım kubbeleri kaldırıp, onları sekiz ayağa oturan 31 m. 28 çapındaki bir kubbenin bünyesine katmak suretiyle, Edirne'deki Selimiye (1569-75) yi yarattı.

Son Cemaat Yeri :

Selçuklu camilerinde görülmeyen son cemaat yeri ilkin Karamanoğullarının 1302 tarihinde Ermenak'da yaptırdıkları Ulu Camide görülür. Bu yer, üç nefi kibleye paralel olan camiin kuzey yönünde değil, batı yönündedir, ve neflere dikey düşmektedir. Yine Ermenak'da yapılmış Sipas Camii (1306-49), Akmesit (1300) gibi yapıların son cemaat yerleri de aynı durumdadır. Bunları birer ürkek deneme saymak yerinde olur. Son cemaat yeri, tam bir şekilde, kible duvarına paralel olarak ilkin Osmanoğullarının 1331 tarihlerinde İznik'de yaptırdıkları Hacı Özbek, Aydın Oğullarının 1334 tarihinde Tire'de yaptırdıkları Yeşil İmâret Camilerinde kendini gösterir. Bursa'daki 1339 tarihli Orhan Bey Camiinin de son cemaat yeri vardır. Kısa fasullarla birbirini takip eden bu camilerin bünyesinde yer alan son cemaat yeri, 14 üncü asrın ikinci yarısından sonra daha yaygınlaşır.

Kuzey Anadolu'dan da bir misâl vermiş olmak için Candaroğullarından Emir İsmailoğlu Halil beyin 1363 (hicri 765) tarihlerinde, Kastamonu'nun Kemah köyünde yaptırdığı Halil bey Camiini zikrelelim. Bu küçük camiin de üç kemerli bir son cemaat yeri bulunmaktadır.

Bu mimari organ, en müttekâmil şeklini, revaklı avlu ile kaynaşarak bulmuştur.

Avlu :

Selçuklu camilerinde, camiin önüne ilâve olunmuş revaklı bir avlu görülmez. Pervâneoğullarından kalma 1267 (hicri 666) tarihli Sinop'taki Alâaddin Camii-

(6) E. Diez - O. Aslanapa. Türk Sanatı. İstanbul 1955, 303. s.

(7) E. Diez - O. Aslanapa. Aynı kitapta: «Üsküdar'da Sinan'ın, merkezi kubbe ve üç yarım kubbeden ibaret tek örnek olarak yaptığı İskele Camii... 303. S.» demektedir. Halbuki aynı Mimar Sinan'ın Manisa'da yaptığı Muradiye Camii de ((1583 - 86) üç yarım kubbelidir.

nin avlusu revaksızdır. Bir dik dörtgen içinde, eşit iki bölüme ayrılan ve birinci bölümü teşkil eden revaklı avlu, ilk olarak Beylik devrinde kendini gösterir, ve camie klâsik şeklini verir. Revaklı cami tipinin ilk güzel örneğini Saruhan Beyliği zamanında Manisa'daki **İshak Bey Camii**nde görürüz. Bunun ardından, Aydın Oğullarının Selçuk'taki **İsa bey Camii** gelir. Bu camii yapan mimarın Şamlı olduğu düşünülerek burada Ümeyye tesiri hatıra gelirse de, daha önce inşa edilmiş olan İshak Bey Camii için böyle bir şey düşünülemez.

Osmanoğullarının İznik'te ve Bursa'da yaptırdıkları camilerde avlu yoktur. Avlulu ilk Osmanlı camii örneğini görmek için Bursa'dan Edirne'ye geçmek, inşası 1447 de ikinci Murat zamanında tamamlanan Üç Şerefeli ile karşılaşmak lâzımdır. Bu cami büyük kubbesi, küçük kubbelerle kapatılmış olan son cemaat yeri, revaklarla çevrili ve ortası şadırvanlı avlusu ile, Osmanlılar devrindeki klâsik sanatın ilk ehemmiyetli yapısı olan Bayazıt Camiine götürülen ilk kademedir.

Portallerin Sadeleşmesi :

Selçuklu sanatında portal, gerek camide, gerek medresede, yapının dışında en ehemmiyet verilen yerdir. Bu ehemmiyet de, portale verilen yükseklik ve taşı baştan aşağı kaplayan hendesi şekiller, yazılar ve mücerretleştirilmiş bitki unsurlarıyla kendini belli eder. Beylikler devrinde bu anlayışın devamını bilhassa Karaman medreselerinin portallerinde görürüz. Fakat bu anlayış, Ermenak'taki Tol Medresenin portalinde görüldüğü üzere ya lüzumsuz ve mantıksız şekillere, yahut da Niğde'deki Ak Medrese'nin portalinde olduğu gibi, kendini nisbetsizliklere kaptırarak kadar yaratıcılığını kaybetmiştir. Yaratıcılığını kaybeden her sanatın, önceki sanat geleneğinden ayrılamadığı için, yenilikler ardından koştugu takdirde düşeceği durum budur. Karaman devri cami ve medrese portallerinin şişkinleşen ve tabiattaki örneklerine benzemeğe başlayan süslerini de bir ilerleme olarak göstermek tamamiyle yanlıştır.

Portalin süslerinden silkinerek sadeliğe gittiğini görmek istiyorsak, Anadolu'nun batıya düşen beyliklerinde, bilhassa Aydın, Menteşe ve Osmanoğullarının mimârî eserleri üzerinde durmamız gerekir. Bu sâdeleşmeyi, bu beyliklerin maddi kaynaklarındaki darlıktan çok yeni bir sanat anlayışının doğmuş olmasına vermek daha doğru olur. Taş, devamın ve sağlamlığın sembolüdür. Taşı dantela gibi işlemek, onun özüne aykırıdır. Bu bakımdan Bursa'daki Orhanbey (1339), Selçuk'taki İsa Bey, Menteşe Oğullarının Peçin'deki Ahmet Gazi Medresesi (1375) ile Söke kazasının Balat köyündeki İlyasBey Camii (1404) gibi yapıların, her tarafı kaplayan oyma süslerden şyrılarak, basit silmeler ve sade kemer kavisleriyle yetinmelerini bu yeni sanat anlayışının ilk başarılı denemeleri sayabiliriz. Ahmet Gazi Medresesinin dik dörtgen portalini sadece yuvarlak silmeleriyle, içiçe iki şişkin sivri kemer süslemektedir. Aynı sâdeliğe gidişi, Balat köyündeki İlyas Bey Camiinde de görürüz. Camiinin giriş kapısı, yanlarındaki acurlu pencereler ve bunların üstündeki küçük kemerler, taşkın sivri bir kemer kavsi içine alınmıştır.

Gerek İznik'teki, gerek Bursa'daki ilk Osmanlı camilerinin kapılarına da aynı anlayış hâkimdir.

Doluluk ve Boşluk :

Selçuklu camileri, dikkati portale çeviren süsleyici bir anlayışın ifadeleri olduğu için, gerek avlunun, gerekse bizzat camiinin duvarları som olarak bırakılmış, bazan da sağır kemerlerle iktifa edilmiştir. Bu anlayış neticesinde, Selçuklu med-

reselerinin kuşatma duvarları, bu yapılara birer müstahkem mevki manzarası verecek surette yüksek tutulmuş, bazan, Sivas'taki Gök Medrese'de olduğu gibi, istinad pâyeleriyle de desteklenmiştir. Cami duvarlarının, bilhassa ön yüzlerinin sağır şekillerinden kurtulup hem teknik, hem estetik bakımdan ehemmiyetle ele alındığını, onların satırlarında, üst üste iki dizi halinde pencereler açılarak, doluluk ve boşluk muvazenesinin kurulduğunu yine ilk defa Beylikler devrinde görürüz. Bursa'daki Yeşil Cami ile Milâs'taki Firûz Bey, Selçuk'taki İsa Bey Camii bu anlayışın da ilk güzel örnekleridir. Bu anlayışın tekemmülü, klâsik Osmanlı camilerinde bütün zenginliği ile görülür. Bir Süleymaniye'nin doğu ve batı tympanlarındaki pencere dizileri, yalnız cami içini aydınlatmak kaygısı ile değil, hem yarım kubbelerin kabarıklığını geniş iki kemerle karşılamak, hem de o kemerlerin çerçevelediği satıh üzerinde, doluluk ve boşlukla bir ritim sağlamak gayesiyle tatbik olunmuştur. Bu estetik sonuçlar Beylikler devrinin denemelerini olgunlaştırmakla elde edilmiştir. Süleymaniye Camii'nin cephesi ile Yeşil Camii'nin cephesini kıyaslamak, doluluk ve açıklık probleminde iki yapı arasındaki benzerliği ve alınan yolu açık olarak ortaya koyar.

Doluluk ve boşluk muvazenesi, camiin cephelerine, bazan her tarafına mermer levhaların kaplanması ile aynı zamanda kendini gösterir. İsbey camiinin cephesi, yani batı duvarı mermer yontma taşlarla kaplanmıştır. Milâs'taki Firûz Bey, Balat'daki İlyas Bey, Birgi'deki Ulu Cami, Konya'daki Hasbey Darülhuffazı için de böyledir.

Gerçi mermer kaplamalı portal cepheleri, Selçuklular zamanında da vardır. Konya'daki Karatay Medresesi bu hususta tipik bir misaldir. Ama mermerin sadelikle birleşerek yaygın bir şekilde kullanılması on dördüncü asırda görülen bir özelliktir.

İç ve Dışın Ahengi :

Selçuklu camiine veya kapalı medreselerine yalnız cepheden bakılmalıdır. Yanlardan, ve arkadan bakılırsa, yapıda dikkate değer bir şey görülmez. Gördüklerimiz, içenide gördüklerimize uymaz; yan ve arka yönlerde, dikkati kendine çekerek yüksek kubbeyi koruyan portal bulunmadığından, kubbe ile gövde arasındaki nisbetsizlik daha belirgin olarak gözlere çarpar. Buna karşılık Beylikler devri yapılarında, dışta toplu bir ahenge gidilmeğe başlanmış, dışla iç ayarlanmıştır. Firûz Bey, İlyas Bey, İsa Bey Camileri bu bakımdan ilk başarılı örneklerdir. Bu yapılardan sonra gelenler, bizi Selimiye'nin veya Sultan Ahmed'in, satırlardan ve kürelerden teşekkül eden bünyeleriyle ışık - gölge oyunlarını gerçekleştiren toplu ahengine ulaştıracak, dışla iç arasındaki tezdad ortadan kalkacaktır.

Selçuklu yapılarında yerini ve nisbetini bir türlü bulamayan minâre de, İznik'teki Yeşil Cami'de veya İlyas Bey Camiinde olduğu gibi yerini ve nisbetini bulacak, camiin gövdesinden ayrılmaz estetik bir unsur olacaktır.

Böylece Beylikler devrinde, bazan şu, bazan bu yapıda ayrı ayrı kendilerini gösteren mimârî organlar birleşerek ve Selçuklu san'atının kırık kemerleri, mukarnasları, portallerin yan hücreleri ile kaynaşarak Edirne'ye, oradan da İstanbul'a geçmiş ve en güzel klâsik yapı örneklerinin gerçekleşmesini sağlamıştır.

Beylikler devrindeki yapıların monografileri tamamlandıktan sonra, bu gerçekler daha iyi meydana çıkacak, klâsik Osmanlı mimârisinin, aynı zincirde son kemal halkasını nasıl teşkil etmiş olduğu da daha açık olarak anlaşılacaktır.